

Крајем 1941. почео је на тлу Србије страховит терор Немаца и квислинга.

Тешки ударци и губици које доживљавају сва четири партизанска одреда на терену Тимочке крајине у јесен 1941. нису уништили партизанско језгро, упркос појачаној акцији Немаца, недићеваца и Пећанчевих четника. Партизанске снаге биле су малобројне, а порази, одступања, осипања одреда или њихово свођење на кадровска језгра, као и погибија неколико најистакнутијих комуниста, наилазак зиме, захтевали су престојавање и предузимање нових политичких, војних и организационих мера. Ваљало је, пре свега, проширити и ојачати главна упоришта народноослободилачког покрета и у народу, и у партизанским јединицама.

Северни срезови округа остали су без партијске организације, а територија Брзе Паланке, Кладова, па и Доњег Милановца готово је сасвим изолована. Везе са југом и севером Србије, поготово са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, биле су слабе.

У условима када су Крајински а добрим делом и Мајданпечки партизански одред уништени, појављују се, поред упорног дејства новог Књажевачко-бољевачког партизанског одреда, и нови садржаји борбе: у акцију улазе месне партизанске десетине чланови Партије и СКОЈ-а који су остали у градовима и селима обнављају активност, партизанска реч у народу добија нове импулсе.

Генерални секретар ЦК КПЈ Јосип Броз Тито обраћа се из удаљене Фоче крајем јануара 1942. Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„ . . . Посветите иађњу јачању партијске организације и партизанских одреда у Тимоку и Крајини . . .”.

Борбе око Књажевца, Сокобање, у сврљишком крају и Заплању

Код Соколовичког камена, близу Књажевца, 8. октобра 1941. спојили су се, према одлуци зајечарског Окружног комитета КПЈ, Бољевачки и Заглавско-тимочки одред. Нови заједнички Књажевачко-бољевачки одред бројао је око 40 добро наоружаних бораца¹). Командант је Воја Јеленковић, његов заменик Света Маринковић, а политички комесар Јанко Симеоновић. Партијски руководиоца одреда био је Љуба Радуловић.

Стварање овог одреда обележено је узастопним акцијама. Партизани су се у нападима оријентисали на руднике угља и железничке пруге, места најосетљивија за окупатора.

Исте вечери када је образован, одред је упао у рудник угља „Добра срећа”, код Књажевца, порушио нека рудничка постројења и снабдео се експлозивом за даље акције²). Затим је кренуо у правцу Зајечара и у ноћи између 14. и 15. октобра уништио железнички мост на Грлишкој реци (10 километара од Зајечара), на прузи Ниш — Прахово. Том приликом запалили су дрвени железнички мост у селу Вратарници и железничку станицу. При повратку у Тимок одред је ноћу 15. октобра поново ушао у средско место Андрејевац и запалио зграду средског начелства, демолирао општину и железничку станицу.

После ових акција Књажевачко-бољевачки одред стигао је 17. октобра код рудника Подвис, на раније уговорену везу са Сврљишким партизанским одредом, који је у то време држао слободну територију око Сврљига. Одлучили су да исте вечери заједнички нападну рудник који је чувало 20 жандарма и око 60 четника.

1. Приликом образовања новог Књажевачко-бољевачког одреда, у његовом саставу били су: Димитрије Тодоровић, Војислав Јеленковић, Љуба Радуловић, Бранко Милошевић, Вукашин Кујић, Момчило Велојић, Мирко Бабић, Стеван "Борђевић, Христифор Вучковић, Милорад Јеремић, Захарије Жикић, Милорад Бисић, Милан Минић, Владимир Живковић, Виден Стојковић, Властимир Николић, Милун Пунчић, Јеленко Стаменовић, Бранка Динић, Љубинко Милановић, Милан „Циганин”, Грујица из Радичевца (сви из Заглавско-тимочног одреда); затим Радомир Јовановић, Јанко Симеоновић, Душан Глигоријевић, Чедомир Вељковић, Никола Пилипов, Јован Кеџман, Драги Станковић, Светислав Маринковић, Милан Цојић, Милутин Ружић, Недељко Гундељ, Душан Трајковић и Светозар Лазић (сви из Бољевачког одреда).

2. У телеграму опуномоћеног команданта у Србији (од 10. октобра 1941) упућеном немачком команданту Југоистока, о партизанској акцији у руднику Добра срећа, код Књажевца, стоји: „Опљачкан експлозивни материјал . . .”.

Уз помоћ комуниста и симпатизера из Подвиса и Књажевца акција је успешно обављена³). Позадинци су, знајући лозинку непријатеља, без икаквог отпора разоружавали групу по групу стражара. Тако је заробљено 9 жандарма и 28 четника, а остали су се разбежали. У руднику каменог угља минирана је електрична централа и узета су 23 сандука динамита. Њиме је исте ноћи знатније оштећен железнички мост код Палилуле, између Сврљига и Књажевца. Изнесене су и веће количине хране, одеће и обуће. Рудник после ове акције није радио неколико месеци, а окно Тресибаба ни до краја рата. Пруга Ниш — Прахово била је због рушења железничких мостова у дужем прекиду.

Поводом партизанског напада на рудник Подвис и железничку пругу Ниш — Књажевац, Команда 12. немачке армије шаље 20. октобра 1941. извештај својој Врховној команди: „Банде југозападно од Неготина и око Књажевца. Ту су онеспособљена три рудника угља и разорена железничка станица и железнички мост 4 км југозападно од Књажевца”.

Акције Књажевачко-бољевачког партизанског одреда на железничким пругама и у рудницама показале су Немцима да им и овде тек предстоји жестока борба са партизанима.

Банска управа у Нишу је 23. октобра 1941. претећи упозорила све подручне органе на мере које су Немци предузели у циљу обезбеђења железничког и друмског саобраћаја на релацији Крушевац — Краљево:

„Расељено је целокупно становништво са стоком у појасу 6 — 8 километара дуж целе поменуте пруге . . . и да ће сличне мере предузети и на другим местима . . . Ради се пре свега о железничкој прузи и о друму Ниш преко Зајечара на Неготин — Прахово. Ова је пруга сада прекинута на три места . . . Осигурање саобраћаја и интерес немачке оружане силе захтевају да се сада поступа без обзира . . . Опоменути последњи пут целокупно грађанство . . . да престане са помагањем одметника . . .”.

У договору са ОК КПЈ Ниш, Окружни комитет КПЈ Зајечар донео је тих дана одлуку да се даље операције Књажевачко-бољевачког одреда врше заједнички са оближњим Сврљишким партизанским одредом, који је био јачи и имао у своме саставу више војнички искуснијих кадрова.

Увече 20. октобра одред је још једном разорио главну железничку пругу⁴), поново ушао у рудник „Добра срећа” и снабдео се храном и одећом. Затим је са Сврљишким одредом кренуо према оближњем среском месту Сокобањи, под Озреном. Уочи напада, командант Књажевачко-бољевачког партизанског одреда постао је Јован Кеџман, шумски радник.

3. Припрему за рушење постројења у овом руднику обавили су комунисти који су тамо радили: инг. Зоран Виторовић, инг. Нада Виторовић, Бранко Поповић, техничар Ковачевић, Миле Антић и други сарадници.

4. О овој новој акцији на прузи Обавештајно одељење немачког команданта Србије шаље 22. октобра 1941. телеграм команданту Југоистока: „Код Грамаде (пруга Ниш — Зајечар) 28 км североисточно од Ниша, разорен мост . . .”.

Варошицу је тада чувало 20 жандарма и близу 100 четника.

У први мрак 24. октобра партизани су изненада напали Сокобању. Део непријатељских снага после кратког отпора побегао је, по ноћи, према Алексинцу. У групи заробљених четника, које су партизани већином пустили на слободу, били су и неки познати издајници. Њих је народни суд исте ноћи осудио на смрт. Заплењено је 25 пушака и уништена архива среских установа⁵).

Борци се затим повлаче из вароши и у непрекидном маршу стижу на Зелени врх, где стварају партизански логор.

За Књажевачко-бољевачки одред почео је сада нови период, боравак на сврљишком терену, где су у то време села била слободна. Сељаци су партизане признавали за једину власт, обрађали се партизанским штабовима ради решавања сеоских па и разних личних питања.

Део одреда је у ноћи 2/3. новембра, у саставу Сврљишког одреда, учествовао у нападу у Сићеву на тамошње четнике, од којих је 40 разоружано. Убрзо затим, 6/7. новембра, Књажевачко-бољевачки одред је са Сврљижанима и Озренцима, напао у Сићевачкој клисури Бугаре, који су тамо чували хидроцентралу, каменолом, мостове и железничку станицу. За време кратке ноћне борбе заробљено је 9 бугарских војника, оштећена железничка пруга и хидроцентрала.

До пред крај новембра 1941. одред се кретао у сврљишком крају, а 23. новембра пошао је у акцију према Књажевцу. Ишло се преко села Понора, Штрбца, Жуковца, Локве, Берчиновца, Горњег Зунича, Селачке, Ошљана, Новог Корита, Радичевца и Балинца. Уз пут су партизани у свим местима разоружавали мање посаде граничне страже (20 — 30 војника), држали политичке зборове и спаљивали општинске архиве. Поновна појава добро наоружаног партизанског одреда повољно је утицала на народ овог краја, који је помагао народноослободилачки покрет.

У сукобу са премоћним жандармима и четницима код Балинца 29/30. новембра, одред је изгубио 2 борца (један је био Милутин Ружић, партизан из Ртња). Његова главнина вратила се тада према Сврљишким планинама. Једна десетина остала је

5. У извештају Љотићеве Српске добровољачке команде од 29. октобра 1941. о упаду партизана у Сокобању између осталог се наводи: „Дана 24. о. м. комунисти су напали Сокобању . . . Приликом напада жандарми нису давали никакав отпор . . . Истовремено су заплењене архиве опште и пореске управе . . .”.

Драгољуб Мирчегић описујући први упад партизана у Сокобању 24. октобра 1941. („Сокобања и околина у НОБ”, Сокобања, 1978) наводи поред осталог:

„У овој акцији похватани су и неки познатији петоколонaши и сарадници окупатора. Одведени су на планину Озрен, тамо су саслушани и онда им је партизански суд изрекао најстрожију казну. Стрелани су Боривоје Илић Чолак, школски надзорник, Ђока Мол, полицијски писар, Петар Петковић, звани Мозговац, трговац из села Мозгова, познат као денунцијант у Алексинцу и Сокобањи, Михајло Погодин, белогардејац. Стрелан је и Велибор Перунички, наставник Грађевинске школе у Сокобањи, председни члан КПЈ, који је ширио ставове да није време за устанак . . .”

да оперише још недељу дана око села Радичевца, а потом се и она прикључила одреду.

Почетком децембра 1941. Књажевачко-бољевачки одред (близу 40 бораца) и део Сврљишког одреда (Сврљишка чета од 70 бораца) остали су на овој усамљеној слободној територији. Око њих су се тих дана почеле окупљати непријатељске снаге.

Увече 11. децембра, после масовно посећеног народног збора у заглавском селу Кренти, између Књажевца и Сврљига, партизани су одржали уобичајену приредбу за мештане у пространој школској згради. Сељаци и сељанке били су већ навикли на ове младе наоружане људе, који после борбе стижу и да се мало забаве и народу прикажу циљеве устанка преко импровизоване сцене. Сутрадан око 11 часова пре подне, када су се борци управо припремали за покрет, а командант партизана Душан Тривунац проверавао борбену спремност ове јединице, стражар са узвишења обавестио је штаб о изненадном наиласку непријатеља: око 150 четника тзв. Књажевачког и Тимочког одреда и четрдесетак Немаца из Књажевца били су већ у непосредној близини, заузимају су гробље које је доминирало насељем.

Збијени у селу и изненађени, партизани су се нашли на положају неповољном за борбу.

Књажевачко-бољевачки партизански одред бранио је ону страну одакле је нападао део четничких снага. Борци су успешно одбили удар и у оштрој борби потиснули четнике. Затим су пошли на положају према Немцима и осталим четницима које су око сеоског гробља задржавали Сврљижани. Напад Немаца био је већ поколебан заједничком акцијом Сврљишког и Књажевачко-бољевачког партизанског одреда. Тада је изненада бок партизана напала нова већа јединица — Борски четнички одред, са око 150 четника.

Незаштићени са те стране, партизани су се, већином у неред, почели повлачити потпуно брисаним тереном.

Први је пао популарни партизански руководилац лекар Миленко Хаџић, затим још деветорица сврљишких бораца од којих су четворица били чланови Партије. Немци су изгубили једног официра, а четници око 15 људи (имали су и петорицу рањених)⁶).

Повлачећи се даље према својој бази на Зеленом врху, партизани су горе, у појатама, неочекивано наишли на нове групе четника. Растерали су их брзо енергичним нападом. Сви су били озлојеђени због смрти омиљених другова. Био је то тежак губитак одреда. После ове битке професор Душан Тасковић, један од политичких руководилаца у Сврљишком одреду, написао је познату песму: „Сврљишка брда и Врх зелени, тужни су, маглом обавијени . . .”.

Боравак партизана на Зеленом врху није више дуго трајао. Према договору чланова ОК Ниш и ОК Зајечар одлучено је да оба одреда из снегом завејаних колиба на планини пређу на

терен Запања, одакле се већ вратила Нишавска чета Сврљишког одреда, која је тамо иривремено боравила. Напуштао се, због потребе борбе, логор у коме су добро функционисали и политички рад (издаван је редовно билтен вести), и војне вежбе, и исхрана.

Средином јануара 1942. борци су се кроз високе намете прво пробали у село Горњи Рињ. Ту су се сместили у пространој школској згради. На заказани политички збор стигли су мештани и народ из околних села, близу 500 људи.

Пре даљег пребацивања ка Запању партизани, чланови Партије, одржали су партијску конференцију на којој је било речи о улози и задацима комуниста и у Књажевачко-бољевачком одреду, који се одвојен од свога терена није могао бројчано повећавати. Било је и неких несугласица са штабом Сврљижана, па и са појединцима из ОК КПЈ Ниш⁷).

Одреди су 21. јануара 1942. овде, у Рињу, одржали свечану комеморацију поводом годишњице Леџинове смрти. После реферата културна група отпевала је Интернационалу, Леџинов посмртни марш и песму о борби код Кренте. Иако у тешким ратним условима партизани ових усамљених, снегом одсечених, одреда, указивали су с пијететом на улогу великог радничког борца.

Сутрадан увече настављен је заједнички покрет даље према Запању, преко Нишаве. Уз пут су заробили патролу од 3 бугарска војника.

Када су после мањих чарки прешли у Запање, прво су, по обичају, одржали неколико политичких зборова у селима. Мештани су их топло дочекивали. Људи овога краја где је окупатор ређе успевао да продре, запазили су војничку дисциплину, наоружање и комору добро снабдевених одреда.

После марша од неколико дана борци су 27. јануара, преко села Богдановца и Штрбовца, стигли у Велики Крчимир.

То је био крајњи циљ покрета. Тамошњи народноослободилачки одбор бринуо се за даље издржавање одреда и текуће проблеме становништва. Школе су радиле, партизани су давали културне приредбе, а „техника“ је умножавала радио-вести са фронта. Магацини су били пуни жита, шећера, одеће и друге робе заплењене од непријатеља.

Била је то прилично велика слободна територија, на којој је живот имао посебне токове, различите од оних у селима под окупацијом. Партизанске јединице организовале су тих зимских

7. Партијски руководиоца Сврљишког (Нишавског) одреда Милисав Игњатовић Јанко неправедно је теретио неке борце Књажевачко-бољевачког одреда, што се одразило и на део оцена послатах из ОК КПЈ Ниш ПК-у КПЈ за Србију. Члан ОК КПЈ Зајечар Миодраг Станимировић је о томе извештавао (23. јануара 1942): „Наш одред је био спутавањ од штаба Нишавског одреда што много кочи рад . . .“. И ПК КПЈ за Србију је критиковао (4. фебруара 1942) неке поступке чији је носилац био Игњатовић:

А партијска организација Сврљишког одреда . . . чак је ишла толико далеко да је створила посебну канцеларију, независно од канцеларија штаба . . . Помислите какав је то бирократизам“.

дана двадесетодневни војнички курс за руководиоце из одреда и месних десетина, са практичним вежбањима на терену. Упоредо је одржаван политички курс за 20 политичких радника из оба одреда. После подне су сви борци обично учествовали у војним вежбама.

Чете партизана чистиле су слободну територију од четника, јер су покушавали да се угнезде и на овом пространом терену који је још од раније ослободио и држао Бабички партизански одред (и сада је ту боравила Трећа чета бабичких партизана). Седамнаестог фебруара партизански одреди у 2 часа после поноћи по великом снегу нападају рудник Јелашницу, који су чувале четничке јединице. Борци су се рано повукли, бојећи се да их дан не затекне у низини прекривеној снежним наметима. Потопили су рудничку јаму и узели нешто експлозива. Из Ниша су већ пристизала бугарска појачања.

У другој половини фебруара 1942. непријатељ прикупља снаге и креће на ову у то време ретку слободну територију у Србији. Са свих страна, од Лесковца, Ниша, Беле Паланке и Власотинца, наилазили су Немци, Бугари, четници, љотићевци и жандарми. Партизани су прво порушили све прилазе овом терену. Затим су, 21. фебруара, после двочасовне борбе одбили жандарме. Али су 22. и 23. фебруара пристигле јаке бугарске, љотићевске и четничке снаге и после жестоких сукоба партизани су се почели полако повлачити ка Сувој планини. Многи су имали још само неколико метака за пушку. Следила их је дугачка колона народа, који није желео да дочека непријатеља.

Бугарске окупаторске трупе постепено су поседале села у Запаљу. Један вод партизана уништио је у повлачењу, приликом борбе код Чагоровачког моста, 20 окупаторских војника. Бабички партизански одред је у овој офанзиви примио на себе главни ударац. Бројно стање одреда осетно се смањивало. Тадашњи секретар Покрајинског повереништва за југ Србије Василије Буха Јова, у извештају из Ниша од 29. марта 1942. за ПК КПЈ, описује тежину ситуације у овом крају, али и упорност партизана:

„ . . . Наши одреди и даље воде тешке и упорне борбе. Имали смо прилично жртава. Већина одреда због покушаја непријатеља за опкољавањем отишли су са свога терена, прешли на оближње терене и наставили борбу . . . Ми смо на разне начине покушавали да успоставимо везе . . . Међутим, отежано кретање, због заседа и блокада, због тога што моментално се не зна где је који одред, спречава нас да успоставимо директну везу . . . Ми заиста у томе чинимо све што је могуће . . . Мој останак овде неће бити дуго могућ, али је сада најважније да се успоставе везе са одредима . . . ”.

Повратак

Пред надмоћнијим непријатељем део бораца Сврљишког одреда и Књажевачко-бољевачки одред почели су да се пробијају назад, на свој терен, према Сврљишким планинама, где су се сусрели са Озренским одредом. У селу Попшици 18. марта тешко

су поразили сврљишке четнике (19 мртвих и 20 заробљених)⁸). Партизани су изгубили 3 борца. Један део Књажевачко-бољевачког одреда кренуо је преко шума и насеља према Књажевцу и крајем марта 1942. стигао изнад села Радичевца, где се одмах сукобио са јачим четничким снагама. Потом се пребацио преко Тимока, ка планини Тупижници.

Овамо је стигао и други, већи део одреда.

У међувремену, у ноћи између 23. и 24. марта, сврљишки и озренски борци и једна десетина тимочких партизана упали су у варошицу Ражањ, демолирали среско надлештво и пошту. Партизани су се потом повукли пред надмоћним непријатељским снагама. У борби је међу 9 партизана погинуо и Светислав Маринковић, члан штаба Књажевачко-бољевачког одреда, бивши командант Бољевачког одреда из 1941. године. Још у Запаљу је пао Душан Трајковић, истакнути борац овог одреда.

Ускоро су почели да стижу нови борци са терена и да појачавају свој партизански одред. Из Нишког концентрационог логора 12. фебруара побегла је већа група затвореника од којих се један број придружио партизанским одредима у овом крају⁹). Међу њима је био првоборац из Крајине Сретен Вучковић. У априлу 1942. Књажевачко-бољевачки партизански одред, ускоро Тимочки партизански одред, имао је око 60 прекаљених бораца, добро наоружаних, спремних за веће акције. Политички комесар постао је комуниста — партизан из 1941. Момчило Сибиновић, а командант је Јован Кеџман.

Двадесет првог априла овај одред се код села Скробнице поново сусрео са Сврљишким и Озренским партизанским одредом. Одлучено је да се што пре изврши нека заједничка већа акција и тако најави поновни долазак. Зато су 23. априла сва три одреда напала јачу јединицу од око 150 четника и жандарма у Белом Потоку, код Књажевца. Ударац је био неочекиван и силовит. Већ у првом налету заробљена је у школи већа група четника и жандарма. Погинуло их је око 40 у току партизанског напада. Остали су се разбежали. Том приликом заплењено је 60 пушака, 3 пушкомитраљеза, много бомби, муниције и опреме. Партизани су изгубили 2 борца. Члан ОК КПЈ Зајечар Мија Станимировић, који је у борби теже рањен, пренет је кришом у Књажевац, где га је уз помоћ партијске организације лечио доктор Раде Савић.

8. Четници, нападнути у цик зоре, били су потпуно изненађени. Њихова команда у Сврљигу извештавала је да се „за судбину 22 четника . . . ништа не зна“.

9. О бекству из логора на Црвеном Крсту код Ниша Партијско поверство за југоисточну Србију известило је Покрајински комитет КПЈ за Србију:

„ . . . Из Нишког концентрационог логора побегло је 102 затвореника, а око 40 их је убијено при бежању. То су већином партизани који су по немачким претњама требали ускоро да буду стрељани. Уочи бекства наредили су им да копају шанчеве. Затвореници су схватили да се то за њих спремају раке, и одлучили се, без обзира на опасност, на бекство. При бекству су убили 5 немачких војника — чувара . . . ”

Ова победа над четницима и жандармима прочула се у целом Тимоку и Заглавку, сокобањском и сврљишком крају. Немачки командант Србије у извештају упућеном 30. априла 1942. команданту Југоистока, наводи: „Код Белог Потока надмоћна устаничка група напала је јаче српско добровољачко одељење које је имало губитака . . .”.

Поједине уплашене четничке јединице из неких села покривале су партизанима да желе што пре да се предају. Књажевачки четнички одред је готово потпуно уништен. Жандарми су бежали у вароши. Била је то акција која је после тешке зиме потврдила спремност партизанских одреда за нове веће окршаје. Борба код Белог Потока, у време када је непријатељ оглашавао крај партизанских акција у Србији, наговештавала је и овде појачане нападе на окупатора и његове сараднике. Она је убрзала распадање Пећанчевих четничких формација у овоме крају.

Уплашен поновним јачањем партизанских акција командант Нишке области Српске државне страже пуковник Марковић саопштава 5. маја 1942. свим квислиншким органима на југоистоку Србије:

„Пошто се има позитивних података да сељаци у овој области нарочито срезова: Сврљишког, Заглавског, Белопаланачког и Прокупачког потпомажу партизане, то изволите саопштити. . . сељацима у повереној ми области да ће владине оружане снаге убудуће прибећи најстрожијим казним мерама против села и сељака, који потпомажу партизанску акцију . . . Убудуће сличан поступак онемо случају који се десио четницима у селу Бели Поток, срез заглавски, биће освећен уништењем целог села”.

Пораз мајданпечких партизана

Прва ратна зима била је трагична за остатке Мајданпечке партизанске чете, у ствари Осме чете Звишког одреда.

У новембру 1941, по великом снегу, послата је прво мања група бораца у правцу Крајине да испита могућност реорганизације Крајинског партизанског одреда. Код села Рудне Главе група је упала у четничку заседу, па је делом ликвидирана а делом похватана. Међу њима и политички комесар Сретен Вучковић. Спровели су их у Нишки логор. Осма чета у борби за Кучево изгубила је више бораца. У борби се нарочито истакао омладинац из Мајданпека Миле Арсенијевић, који је погинуо гушајући се са жандармима око митраљеца на мосту преко Пека.

Почетком децембра 1941. ова партизанска јединица, под вођством Велимира Маркићевића (Бранко Перих заменик, Станко Живковић, комесар), ојачана остацима још неких чета, кренула је према Крајини са око 70 бораца, сада као Четврта чета Звишког партизанског одреда. Ишли су, палећи уснут општинске архиве, поред Доњег Милановца, преко планине Мироча. Четници из Петровога Села, више Дунава, побегли су на прву појаву партизана, надомак Сипског канала и јаких немачких снага које су штитиле Ђердал и пловидбу реком. Партизани су у

Мирочу, а затим и у Петровом Селу (12. децембар)¹⁰) одржали збор на коме је говорио, поред Маркићевића, и ранији командант Крајинског партизанског одреда Бранко Перић. Одатле су по мразу и сметовима продужили у правцу Кладова, варошице на Дунав.

Ту је престао продор ове мале чете, одвојене од свих осталих партизанских одреда.

На домаку Кладова, код села Подвршка, патроле су наишле на јаче непријатељске снаге. После кратке борбе одред се повукао ка Мирочу. У сам мрак чету су у Петровом селу напали пристигли жандарми и четници. Партизани су изгубили једног митраљесца. Кренувши, по ноћи, преко планине у правцу Крајине, једва су успели да се одвоје од непријатеља, који их је прогонио. Тешко су се пробијали јер су се на њих окомиле свеже четничке и жандармеријске групе.

Код манастира Вратне партизани су 14. децембра неочекивано наишли на нов јак непријатељски обруч¹¹). Борба која је заметнута трајала је до дубоко у ноћ. На мразу су се ледили затварачи, партизански митраљежи отказивали су послушност. Без потребне ватрене заштите, разбијена чета почела се тада повлачити преко Циганског гробља ка Великом кршу и' удаљеном Црном врху, између Бора и Жагубице. Поједине групе бораца су заостајале. Четници и жандарми сустизали су их и одмах убијали. Ухваћени партизански водник Милутин Докић, сав крвав од рана (заробили су га док је покушавао да одмрзне митраљез), одржао је пред стрељање говор окупљеним сељацима Мироча. Народ је молио да га ослободе. Жандарми су га зверски убили.

Када су се борци ове чете сутрадан прикупили на појатама Црног врха, установили су да су више него преполовљени. Било их је једва тридесет. Борбени морал у јединици је падао.

А доле, у Жагубици, седели су у топлим собама четници Драже Михаиловића, које је у овом крају организовао мајор Синиша Оцокољић. Они су поручили премрзлим партизанима да слободно сиђу у варошицу. Наговештавали су да још важи споразум о сарадњи потписан у септембру месецу у Нересници.

Изнурена партизанска чета донела је тада погрешну одлуку и сишла „на реч“ у Жагубицу. На разговоре је пошао командир Маркићевић. Дуго се није враћао. За њим је отишао Бранко Перић. Па следећи . . . Четници су их једног по једног везивали. Четнички официри опколили су затим и разоружали читаву обезглављену партизанску групу. Потом су их предали Пећанчевим четницима у Кучеву¹²).

10. Команда жандармерије јавља 14. децембра 1941. квислиншком Министарству унутрашњих послова: „21. децембра о. г. око 60 комуниста дошли су у Петрово село. . .“.

11. Команда жандармерије региструје 16. децембра 1941: „14. децембра Крајински одред војводе Анђелковића сукобио се са комунистичком бандом јаком око 50 бандита . . .“.

12. О овом поразу мајданпечких партизана видети прилог бр. 10.

Командир Маркићевић успео је заједно са командиром Пете чете Звишког одреда да побегне из пожаревачког затвора, куда је спроведен, али су га, следећи трагове у дубоком снегу, ухватили у близини и послали право на Бањицу — у смрт. Стрељан је 9. маја 1942. Тику Страиновића, првоборца, четници су убили у Рудној Глави 4. јануара. Станка Живковића су четници заклали у Бресници код Кучева. Окованог Бранка Перића предали су Немцима у Неготин, а ови крајинским четницима који су га 18. јануара одвели у родно место Брусник. Партизанског команданта везали су за дрво усред села. Затим су питали окупљене сељаке да ли су за то да се стреља или да се пошаље на робију. Сељаци, обманути надом, изјаснили су се против стрељања. Четници су их растерали.

„Везаног ме може и баба убити, али да ми је пушка видели бисте . . .” — добацио је претучени Перић четницима. Бруснички поп лицемерно му је пришао са речима: „По милости божјој и вољи народној осуђен си као лопов, бандит . . .” — „Лопови и бандити сте ви! Стрељајте, за мном су милиони . . .”.

Речи му је прекинуо четнички плотун.

Месне партизанске десетине у акцији

Док се Књажевачко-бољевачки партизански одред тукао са непријатељем, крећући се и изван зајечарског округа, партијска организација на терену политички је деловала у условима терора, настојала да ојача своје редове, ширила политички утицај народноослободилачког покрета у народу.

Окружни комитет Партије (нови састав био је: секретар Добривоје Радосављевић, Миодраг Станимировић, Живан Васиљевић и Душан Пуђа)¹³), средња руководства, партијске ћелије и скојевске организације ангажовали су се на текућим политичким задацима. Одатле и потиче упутство ОК КПЈ од јануара 1942. о новим задацима комуниста, у коме поред осталог, стоји:

Окружно партијско руководство због објективних тешкоћа у последње време није било у могућности да стално и непосредно контролише рад партијских јединица и све чланове појединачно. С обзиром на заоштрену ситуацију, наши су кадрови присиљени да воде жилаву и одлучну борбу против нашег заклетог непријатеља свуда и на сваком месту . . . Наши чланови Партије морају бити полетни и енергични руководиоци, хладнокрвни у најтежим ситуацијама, са јасном перспективом како треба да се ради и бори против непријатеља. Чланови Партије морају се оспособити за теже и обимније задатке . . . Потребно је плански радити, не истрчавати и не изостајати, потребно је вршити одабирање најбољих и прихватити их у Партију. То су предуслови за

13. Миодраг Станимировић и Душан Пуђа послати су у састав ОК КПЈ Зајечар из нишке партијске организације.

наше јачање, за нашу успешну борбу, за нашу што скорију победу, за пораз непријатеља . . .".

Главно подручје политичког рада био је тимочки и заглавски срез, где је утицај Партије био сталан. Ту нису престајале оружане акције ни онда када се партизански одред повремено удаљавао, а политичка ситуација у Србији погоршавала, поготово после одласка главнине партизанских снага из западне Србије у Босну. Месне оружане партизанске десетине контролисале су ноћу не мали део ових срезова: организоване су диверзије, спаљиване општинске архиве, кидане телефонске везе са среским центрима, прикупљано оружје, припремани нови борци за одред, вршени напади на познате петоколонаше.

У летку од 8. фебруара 1942. са потписом „Штаб књажевачког партизанског одреда", објашњавано је:

„Зашто палимо архиве браћо сељаци! Мрски фашистички окупатор одлази. Остају његове верне слуге Недић, Љотић и Пећанац, који хоће да извуку све што год се може од нас Срба — сељака. Хоће жито, хоће стоку, па пошто им је и то мало, хоће и наше синове — наше најбоље снаге, нашу омладину. Да је баце у борбу за рачун мрског окупатора. Они у својим рукама држе читав државни апарат, помоћу кога нам све одузимају. Ако сло-мимо тај апарат, наше бедне издајнице биће такође сломљене и разоружане. Разбијањем државног апарата — паљење архива, онемогућавање рада по општинама — спречићемо да бедне издајнице извуку радно благо нашег вредног и слободољубивог сељака . . .".

Добро организоване месне десетине деловале су у Горњем Зуничу, Црвењу, Жлну, Јелашници, Жуковцу и неким другим селима. То је непријатеља доводило у забуну, јер није могао оценити стварне снаге и кретање партизанског одреда.

Тако је десетина у Радичевцу имала редовно 15 до 20 људи. Комуниста Влада Миљковић водио је још од краја 1941. у селу Дебелици наоружану десетину од 12 бораца. Група из Горњег Зуница, заједно са десетином из Јелашнице, разоружала је четнике у Доњем Зуничу и при томе запленила 7 пушака и преко 1000 метака (у априлу 1942). Зуничка десетина је по сопственој иницијативи (7. марта 1942) у селу Равни запленила четнички пушкомитраљез и запалила општинску зграду. Десетина из села Штрпца учествовала је у разоружавању финансијске страже у Габровници, а десетина из партизанског Црвења имала је од оружја и пушкомитраљез „Брно" (командир Славко Јовић). Десетина у Бучју обучавала се у руковању оружјем. У Доњој Каменици од јануара делује месна десетина.

У Књажевцу активне су у прво време три партизанске десетине — две омладинске и једна састављена од старијих радника (Милош Крстић, Славко Пешић, Витомир Ђорђевић, Бранислав Миленковић и други). Најчешће су секли телефонске линије према Нишу или Сокобањи.

Акције су обично вршене организовано на ширем подручју. Тако је неколико десетина из групе тимочких села крајем 1941. истовремено ступило у акцију киданја телефонско-телеграфских веза у срезу. У фебруару 1942. у већини села у тимочком и заг-

лавском срезу исписане су једнообразно партизанске паролe. Крајем 1941. и почетком 1942. године у ова два среза деловало је око 30 оружаних, углавном сеоских, десетина које су окупиле близу 300 сељака и омладинаца.

Окупаторска средска начелства за заглавски и тимочки срез у својим извештајима за јануар и фебруар 1942. евидентирају 34 партизанске акције. Још у децембру 1941. квислиншки органи бележе: „У ноћи 5/6. децембра нападнута општина Шести Габар, разоружани гранични финанси и три четника". У Доњој Каменици 4. фебруара спаљена је општинска архива, исто је урађено у Штрпцу и Кренти, 5. и 6. фебруара у селима Шести Габар и Скробници. Ударне десетине из Књажевца су 13. фебруара исекле телеграфско-телефонску линију на путу Књажевац — Ниш (у дужини од 500 метара), 15. фебруара месне десетине су разоружале финанси у Јаловик Извору, а 22. фебруара у Жлну и Понору. Архиве су спаљене и у селу Горња Каменица (25. фебруар), а у тимочким селима Јелашници и Дебелици омладинци су црвеном бојом исписали крупне паролe: „Живела Црвена Армија" и „Смрт издајнику Недићу, Љотићу и Пећанцу".¹⁴⁾

Акције партизанских снага настављају се и у пролеће 1942. Окружни начелник из Зајечара јавља: „Ноћу између 2/3. априла т. г. група партизана око 15 на броју упала је у општину жуко-Еачку, спалила архиву и одвела председника општине".

У извештају о једној од акција месних партизана командант недићевске жандармерије, дивизијски генерал Стеван Радовановић пише: „Ноћу између 4. и 5. фебруара о. г. дошло је у село Кренту, Доњу Каменицу и Штрбац, срез заглавски (Књажевац) по 10 до 15 комунистичких пљачкашких бандита, позвали у општинске канцеларије деловођу и општинског председника, покупили архиву и канцеларијски намештај и спалили. У Штрпцу одузели су 14800 динара који је новац био прикупљен за куповину волова за немачку војску".

Ове акције месних партизанских десетина, које су се продужиле и доцније, нису биле једини израз борбе против окупације. Народноослободилачки одбори су овде имали свој зачетак у организацији народноослободилачких фондова који су постојали у многим селима, бринули за снабдевање партизана, као и за жртве фашистичког терора, били један од центара политичког утицаја у селу.

Одбор фонда у Књажевцу још у јесен 1941. године помогао је породицама бораца и слао разни материјал у одред. Овај одбор у Књажевцу образован је уз непосредну помоћ члана ОК КШ Мије Станимировића. У Књажевцу је децембра 1941. образован и први Градски народноослободилачки одбор чији су чланови били Богољуб Марјановић (председник), Милисав Бошковић и Велимир Милојевић.

14. У дневном извештају опуномоћеног команданта Србије (24. фебруар 1942) стоји: „Од 18 — 21. II извршено 15 препада на општине (4 око Зајечара, 4 око Књажевца). . . .".

Поред среских комитета Партије и СКОЈ-а (заглавски срез: Светислав Миленковић, Предраг Раденковић, Вукашин Драгутиновић, Миодраг Николић и секретар Љубомир Љубиновић; тимочки срез: Драгољуб Радисављевић, секретар, Милорад Бисић, Добривоје Божић и Витомир Раденковић; чланови скојевских руководстава: Вукашин Кујић, Витомир Раденковић, Видојко Јеремић, Вукосава Митић, Олга Чукић, Миодраг Крстић, Бора Јевтић и Момчило Спасић), у овим срезовима деловале су тада активно и многе партијске ћелије и активи СКОЈ-а. Тако је ћелија у Горњем Зуничу имала 5, а скојевски актив 15 чланова. У Жуквцу су деловала 3 члана КПЈ. У кући Милована Радојковића била је смештена партијска техника. Крајем априла 1942. у Горњем Зуничу је одржана и среска конференција СКОЈ-а за срез заглавски¹⁵). Партијска ћелија у Књажевцу била је нарочито активна¹⁶). Скојевци у Књажевцу су посебно запажени у гимназији, где је језгро представљала група ђака која је у септембру 1941. била враћена из одреда. Књажевачка организација омогућила је постављање партијске технике ОК и њено редовно снабдевање. И везе са Покрајинским повереништвом КПЈ у Нишу ишле су преко књажевачких комуниста (Слободан Милосављевић и Добривоје Тодоровић).

У марту 1942. из Топлице је стигла вест да је тамо погинуо први секретар Среског комитета КПЈ за заглавски срез и политички комесар одреда из 1941. године Димитрије Тодоровић. Његова јединица је за време борбе у магли пала у ропство. Дан пре тога он је на збору држао народу Куршумлије говор, позивајући га у борбу против окупатора и домаћих издајника. Жандарми су га сада подвргли вишедневном мучењу.

Димитрије Тодоровић је изразио презир према непријатељу, одбио је понуду неких пријатеља његове породице да га откупе. Пред стрељање, 17. марта 1942, рекао је пркосно убицама: „Радије ћу умрети него да се са вама цењкам. Упамтите, наша идеја ће победити . . .”. Оваква и слична храбра држања допри-

15. Среској конференцији СКОЈ-а у Горњем Зуничу присуствовало је око 20 чланова СКОЈ-а који су утврдили даље задатке скојевске организације.

16. О раду комуниста Књажевца у зиму 1941/42. Предраг Раденковић пише између осталог („Борба комуниста Књажевца, 1938—1942”, Књажевац, 1982):

„У овом периоду партијска и скојевска организација организовале су више масовних акција, од којих се посебно истичу акције писања и растурања летака, парола и радио-вести на територији целог заглавског среза. Тако је, на пример, у току месеца фебруара 1942. организовано писање летака о деловању четника Косте Пећанца и осталих непријатеља, који су растуруни у граду и многим селима среза заглавског . . . Користећи расположење и спремност народа за борбу против окупатора, партијска организација Књажевца, уз помоћ Мије Станимировића Душка, члана ОК КПЈ Зајечара, развила је широки рад са припадницима и симпатизерима покрета. Тако, на пример, организовани су скупови жена и омладинки по кућама, на којима су вођени разговори о циљевима НОБ-а и потреби да се за партизане нашег одреда болје организује припрема зимског веша и одеће (вунених чарапа, рукавица, цемпера, топлог рубља)”.

носила су одржавању морала међу људима, онда када је то по-
негде представљало готово једини ослонац и наду.

Активност комуниста у градовима и селима

У северном делу округа, у Крајини, Неготину и околини, овладао је страх у народу после разбијања Крајинског партизанског одреда и рација које су почеле у варошима и селима. Окупатор је вршио масовна хапшења међу партизанским породицама и симпатизерима, терао људе у логоре у Зајечар, Ниш и на Бањицу, а четници су пљачкали по Рајцу, Метришу, Салашу и другим местима. Недићеви министри одржавали су учестане зборове у Крајини, покушавајући да и појачаном пропагандом створе привид окупацијског мира.

Крајем 1941. у неготинској Средњој пољопривредној школи, у Гимназији, у Учитељској школи и међу градском омладином деловало је око 25 скојеваца и већи број омладинаца антифашиста. Покретачи овог рада су Вера Радосављевић, Драгоман Радојичић, Стојанка Радосављевић, Бора Радосављевић, Јован Нинић, Драгољуб Милинчић и други Чланови СКОЈ-а су у почетку, док је још постојао Крајински одред, одржавали везу са партизанима, слали нове борце и разни материјал.

После пораза партизана на Дели Јовану, скојевци су морали мењати форме рада у борби против окупатора, да би се супротставили таласу непријатељских хапшења и очували своју поколебану организацију. Поједини комунисти ишли су до Тимока у циљу успостављања веза са ОК КПЈ и Књажевачко-бољевачким партизанским одредом¹⁷).

У јануару 1942. у Неготину је поново створена партијска организацији. Крајем јануара у Неготин је дошао члан ОК КПЈ Миодраг Станимировић, који је образовао Срески комитет КПЈ за овај крај (секретар Бранко Поповић, чланови Драгоман Радојичић и неготински радник Милић Настић). Постојала је намера да се обнови Крајински партизански одред.

Комунисти у Крајини су у првим месецима 1942. године почели политички рад у народу. У Неготину се поново окупило двадесетак активних симпатизера (створено је и месно руководство СКОЈ-а, чији је секретар био Бора Радосављевић), а после и у Буковчу, Кобишници, Мокрању, Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и у другим селима. Постојање и две-три групе наоружаних бораца (Станоје Гачић, Иван Глигоријевић, Миомир Радосављевић) који су после разбијања Крајинског одреда остали на терену, имало је позитиван утицај на политичко расположење у народу.

17. Члан КПЈ Драгоман Радојичић је у Доњем Зуничу крај Књажевца успоставио везу са чланом ОК КПЈ Миодрагом Станимировићем. Курир за везу са Окружним комитетом био је, најчешће, железничар Драгољуб Сурдановић, затим учитељица Радмила Петковић — Бабић и ученица Наталија Чукић.

Чланови Среског комитета КПЈ, уз помоћ најактивнијих скојеваца, успоставили су везе са већим бројем симпатизера народноослободилачког покрета у Неготину и околним селима, спремним на сарадњу. У Неготину су ангажовани појединци из породица Луковић, Зивгаревић, Марјановић, Винклајт и др. Борбу су у неким селима помагале готово и читаве породице: Ранковић, Рајковац (Рајац), Милошевић, Жикић, Милосављевић (Рогљево), Мирчић (Смедовац), Бошковић, Мартић, (Мокрање), Балџић, Предић (Кобишница), Беливакић (Буковче), Годоровић, Танић (Тамнич) и друге¹⁸).

После разбијања мајданпечких партизана осетно је опала активност ослободилачког покрета у Поречу, око Мајданпека и Мироча. Прво оживљава рад у Дебелом Лугу. Омладински актив у руднику сада чине скојевци о којима је непријатељ мало знао. Ту је и група ринијих бораца Мајданпечке чете¹⁹). У Доњем Милановцу раде чланови КП Иван Стојановић, Илија и Брана Дардић и Никола Кесегић, као и скојевци Петар Дамјановић, Данило Радосављевић, Јован Рухшћ, Сава Ђорђевић и други. Повезују се са омладинцима Мајданпека из кога Немци још не могу да извозе пиритну руду. Неколико усамљених партизана под оружјем крећу се по околним шумама (Крста Станковић, Веља Богдановић и ДР-)

И крај око Зајечара наставио је политичку активност иако је непријатељ овде био најјачи. Села Рготина, Заграђе, Шљивар, Вражогрнац, Трнавац, Доња Бела Река, Велики Извор, Вратарница, Грлиште, Лубница, Лесковац и нека друга, била су све време наклоњена партизанима. По организованом раду нарочито се истицала Рготина у којој су носиоци рада били Боривоје Томић, Борислав Миленковић, Чедомир Миленковић, Драгољуб Радојевић и други. Партијска и скојевска организација радиле су ту готово легално, жене су биле врло активне, а сељаци су своје село називали „Мала Москва“. То је била својеврсна слободна територија.

У овим селима месне оружане десетине биле су добро наоружане. Тако је оружана десетина у Грлишту имала и једну машинску пушку. У фебруару 1942. у неколико зајечарских села спаљене су исте ноћи општинске архиве и пресечени телефонски стубови, па је збуњени непријатељ, рачунајући да то може бити само акција партизана, упутио одмах знатне снаге према Тупижници, у нади да ће можда у планини изненадити партизански одред. У Доњој Белој Реци деловала је јака скојевска организација, а у Великом Извру комунисти Анта Бојовић и Цветко Цакловић.

У лето 1942. у партијском руководству за зајечарски срез били су Јанко Симеонович (секретар), Боривоје Цолић, Милојко Ђорђевић и Воја Ранђеловић.

18. Према напису Бранка Поповића („Развитак“, 3, 1972).

19. Реч је о партизанима Ђури Нећаку, Јовану Ђурићу, Александру и Илији Србуловићу, Драгану Билаву, као и о мештанима — члановима СКОЈ-а Веапу Веаповићу, Нади Стојановић, Јовану Лазаревићу и другим.

У Зајечару, окружном центру, где је непријатељ био најорганизованији и његове агентуре најбројније, после одласка искуснијих партијских кадрова у партизанске одреде 1941. осетио се застој у политичком раду. Најјачу групу међу организованим симпатизерима сачињавали су зајечарски геометри, који су политички деловали и изван града. Сарадници у граду под вођством чланова и кандидата КП прикупљали су и слали разни материјал у одред, прибављали информације о непријатељу (и преко сарадника који су радили у квислиншким органима управе), умножавали и ширили радио-вести, обезбеђивали документа за илегалне партијске раднике, исписивали пароле по граду²⁰). Непријатељ се у Зајечару иије могао осећати сасвим безбедно.

Симпатизери покрета били су различитих професија: радници железничке радионице, поједини службеници поште, суда, неколико занатлија, лекара и апотекара, студенти, неки професори и ђаци гимназије. Партијска ћелија одржавала је везе са Окружним комитетом, а покрет се посебно афирмисао преко активности најсвеснијих појединаца.

У северном делу бољевачког среза деловала је група комуниста и бивших бораца Бољевачког партизанског одреда, у којој су поред старог партизана Павла Цушћа, били и Ђорђе Пелановић, рудари Јован Добрић, Јован Мускаловић и Петар Грамић, као и група комуниста из Злота (Јокановић, Трујић, Гујнић и др.). После одласка партизана са њиховог терена, октобра 1941. они су били у сталној опасности. У околини Бољевца су успешно радили др Ивко Ђоловић и Драгиша Петровић, син Добросава Петровића, (једног од организатора тимочке буне 1883. године). У селу Добрујевцу, код Бољевца, од почетка 1942. године постојао је Народноослободилачки одбор са Видојем Јаблановићем на челу.

Народни отпор није престајао ни у Борском руднику. Бор је, уз бољевачки крај, био најтеже погођен немачким репресалијама над становницима села Злота и Подгорца. Немци су у Бору, да би што више заплашили раднике, у више махова стрељали и вешали борце Крајинског и Мајданпечког одреда. Све је то, уз јак немачки гарнизон, знатно отежавало шири политички рад међу радницима.

Носиоци политичког рада и саботаже у Бору су, пре свега, група младића из Бора који су 1941. били у Бољевачком партизанском одреду, па приликом одабирања језгра одреда, после паљења Злота и Подгорца, враћени у Бор. Реорганизована скојевска организација у Бору (секретар Душан Цветковић) имала је у почетку децембра 1941. око петнаест младих радника²¹). Њихов утицај осећао се у руднику, машинској радионици, у топионици и читавом рударском насељу.

20. О раду партијске организације у Зајечару видети прилог бр. 11.

21. Поред секретара скојевског актива Душана Цветковића у Бору су у ово време деловали као скојевци — борски радници: Живота Живановић, Тома Миловановић, Никола Милићевић, Љуба Урбановић, Јован Беловановић, Жожа Марјанушић, Милан Милојковић, Јосиф Шалковић, Аранђел Милошевић и други.

Производња у Бору још је стагнирала. Рок за пуштање флотације у погон померен је од јануара 1942. за август, а почетак рада електролизе одложен је за децембар 1942. Бор је иначе подмиривао немачке ратне потребе у Бакују. После готово једно-годишњег прекида производње, Франц Нојхаузен, главни опуномоћеник за привреду Србије, шаље податке за јули 1942: „ . . . За месец дана . . . произведе се 3.300—3.600 тона бакра . . . „²²).

Инжењер Ханс Кребс, један од немачких директора Бора, пише 24. јула 1942:

„Међу радницима је у последње време приметан пасиван отпор. Многе сметње које су настале, такође, указују на акте саботаже, који упркос надзору погона од стране рудничке страже могу да се врше, пошто није могуће један тако простран комплекс предузећа, као што је Бор, надгледати на свим тачкама. Српски радници су увидели да немачки Вермахт није до сада био у стању да победи „банде“. Због тога се данас појачава отпор читавог народа на свим подручјима, утолико више што привредни живот све више доспева у неред и вредност српске валуте све више опада²³).

Снаге окупатора и квислинга — репресалије

У време када партизанске јединице у зајечарском округу нису имале много бораца, и када је партијска организација радила у условима жестоког терора, окупатори и квислиншке снаге настојале су да оснаже своје позиције.

Почетком јануара 1942. стигле су инаовај терен неке јединице I бугарског окупационог корпуса (око 25 хиљада војника), под командом генерала Николова, са штабом у Нишкој Бањи²⁴).

22. Текст извештаја Франца Нојхаузена (главног опуномоћника за привреду у Србији) за јули 1942. — део о Бору гласи:

„Ангажовањем свих снага и захваљујући крајње успешној сарадњи Акционарског друштва „Пројсар“ и „Мансфелд“, успело је да се потпуно разорен комбинат у сразмерно кратком времену опет пусти у погон и да се при томе повећа и његова производна моћ. Највеће потешкоће при томе биле су да се, приликом набавки нових машинских уређаја, премосте, услед немира и невремена, врло отежане могућности транспортовања. Последњих дана октобра 1941. године могло се опет започети са експлоатацијом руде; у првој половини новембра 1941. топионица је опет пуштена у рад, пре свега опет само за производњу бакренца. После довршења новог конвертер-уређаја било је омогућено да 8. априла 1942. године, дакле после тачно једногодишњег прекида, започне са производњом блистер бакра. Комбинат данас дневно ископа 1500 т руде и за месец дана произведе 3.300 — 3.600 т бакра . . .”

23. Др Живко Аврамовски „Трећи Рајх и Борски рудник“, Бор, 1975.

24. О војном поседу источне Србије од стране бугарских трупа, командант Србије генерал Бадер обавештава 30. децембра 1941. одговарајуће немачке органе у Србији.

„Бугарске јединице потчињене су мојој команди и употребљене су за читаво војно поседање. Немачка војна управа остаје и даље непромењена. Мени потчињене фелд и крајскомандантуре искључиво су моји органи у територијалном и управном погледу. Бугарске јединице су обавештене да поштују заповести фелд и крајскомандантуре које се односе на

Једна дивизија овог корпуса распоређена је у делу источне Србије. За поједине акције „одмазде“ Бугари су доводили и друге трупе. На пример, у Калну — 25. пук из Сливена, 3. пук из Белограчка и 1. полицијски батаљон.

И немачки окупатор довлачи овде нове јединице. Опуномоћени командант Србије у акту од 21. новембра 1941. (преглед војног осигурања најважнијих рудничких погона у Србији) наводи:

За обезбеђење рудника коксног угља (Подвис и Тресибаба) и железничке пруге Ниш — Зајечар . . . 3. чета 920. ландесшицен батаљона . . . ојачати снаге у Књажевцу“. Оперативно одељење команде Југоистока 2. децембра 1941. истиче да су за заштиту Бора ангажована два батаљона 741. пешадијског пука и 1500 белогардејаца Руског заштитног корпуса.

Такође и две чете у реону Ђердапа²⁵). У Кладову је од маја 1942. радила испостава Гестапоа.

Четничке јединице Косте Пећанца бројале су сада 600 — 700 људи, од чега у Крајини око 120, на терену Бољевца и Бора 450, а у Тимоку и Заглавку 100 четника. У формирању су биле још две четничке групе од по 100 људи у Зајечару и Неготину (како је то Недићу реферисао командант Окружног центра Зајечар, генерал Јован Прибић).

Снаге жандармерије, касније Српске државне страже (СДС), биле су углавном исте као и раније, 500 — 600 жандарма, да би се према немачким подацима од 31. марта 1942. тај број попео на „946 војника и 58 официра на подручју округа зајечарског“²⁶). Тај број се (према стању од 19. августа и 2. септембра 1942) још повећао на укупно 1491 припадника СДС који су били овако распоређени: Зајечар 93, Бољевац 62, Јабуковац 63, Књажевац 68, Кладово 63, Салаш 65, Доњи Милановац 64, Неготин 66, Андрејевац 66, Бор 26 (без граничне страже и посада по неким селима). О томе мајор Гец (из немачке „заштитне полиције“) извештава 2. септембра 1942: „СДС је израсла у моћан инструмент српске владе . . . у борби против комуниста . . .“.

Стварањем окружних начелстава крајем 1941. Недићева влада настојала је да ојача свој утицај у земљи, са главним циљем: уништити народноослободилачки покрет. Окружни начел-

управне односе . . . Ја чиним одговорним фелд и крајскомандатуре за безусловно извршење својих задатака у односу на бугарске трупе . . . Услед запоседања једног одређеног подручја бугарским трупама, велике су политичке тешкоће Недићеве владе у односу на српско становништво. Углавном, зависиле од промишљености надлежних фелд и крајскомандатуре да се становништву објасни да се ради о чисто војничкој, а не политичкој или управној мери. Фелд и крајскоманданти, у њеном тешком задатку, могу у сваком случају очекивати брзу помоћ и одлуку од мене и од мени потчињених штабова . . .“

25. У наређењу које је 31. марта 1942. од своје више команде добила немачка 704. посадна дивизија, поред осталог стоји: „Дунавско обезбеђење код Текије остаје и даље . . . Додела руских јединица за заштиту привредних објеката за област Кучево — Мајданпек узета је у изглед од стране више команде“.

26. Реч је о извештају команданта Србије — команданту Југоистока (31. марта 1942).

ници добили су ранг бригадних генерала. Зајечарски окружни начелник постао је потпуковник бивше југословенске војске Владимир Нешковић. Он 15. јануара 1942. извештава Министарство унутрашњих послова: „Нарочиту сам пажњу посветио гоњењу преосталих комуниста . . .”. Он не верује многим дотадашњим општинским управама, па јануара и фебруара 1942. смењује 40% председника општина у зајечарском округу, укључивши и општинску управу у Књажевцу.

Најсуровије мере одмазде Немци су искалили на похватаним борцима Крајинског, Звишког и Мајданпечког партизанског одреда. Од 29. октобра до краја новембра 1941. у Бору је стрељано или обешено 50 партизанских бораца²⁷⁾.

У исто време Немци су у Бору предузимали најригорозније мере да спрече могући отпор радника. Командант места у Бору (капетан Шварц) 1. априла 1942. упућује „обавештење цивилном становништву у и око рудника бакра Бор” у коме стоји:

„Ради обезбеђења јавног мира и сигурности привреде, око рудника бакра Бор су одређени одсеци запречавања који се протежу од суседних висова па докле поглед досеже у претпоље. Ступање на подручје ван јавних путева дозвољено је само лицима и групама јачине до три лица која се пријаве надлежним стражама. Опасна је свака самовоља. Истурене страже и патроле које контролишу терен имају наређење да без упозорења отворе ватру на оне који поступају противно наређењу . . . Сва лица која су запослена у рудницима изван Бора и у Бору морају при доласку на рад и при одласку кући користити најкраћи јавни пут, по мраку носити светиљку (од заласка до изласка сунца) и избегавати скупове на путу. Сва лица која се приближавају месту Бор морају имати важећу исправу која носи потпис рудника и командира, као и легитимацију са фотографијом. На позив страже или патроле треба се одмах зауставити и избегавати сваки сумњив покрет. Одмах ће бит отворена ватра! . . .”.

Немачки штаб 704. посадне дивизије (5860 људи), са командантом генерал-мајором Хајнрихом Боровским, почетком 1942. процењује даљу улогу дивизије и у овом делу Србије:

„Ситуација на подручју дивизије није се у потпуности смирила. Делатност банди се смањила једино услед пожњевених (обраних) кукурузних поља, опалог шумског лишћа и наступања зиме . . . Према искуствима из прошле године може се очекивати да устаници дејством већих јединица Вермахта нису уништени него само расцепкани и да ће користити зиму да би се поново прикупили, расподелили, преоружали. Они ће затим поново у пролеће . . . почети са акцијом великих размера . . .”.

Партизанска реч народу

Поред партизанских акција, које су најбоље сведочиле о неуништивости ослободилачког покрета, реч бораца, жива и писана, храбрила је људе погођене тешким немачким репресалијама, често збуњене приликама у земљи и свету.

Немци су били дубоко у Русији, остали савезници у дефанзиви, борбе у већем делу Србије су слабиле, а реакција је јачала. У летку који је ОК КПЈ издао у децембру 1941. под насловом: „Наставља се јуначка борба наших партизана“, каже се између осталог: „Прошло је пола године како се Србија умирити не може . . . Храбри партизани! Ви сте до сада дали драгоцене жртве . . . Ви сте постали љубимци народа . . . Не дајмо непријатељу предаха . . . Комунисти морају и даље делом и радом доказивати своју решеност и на највеће жртве. Ми водимо праведну народно-ослободилачку борбу и зато ћемо победити . . .“.

Требало је онемогућити непријатељске покушаје стварања радних логора и што више окупљати омладину у партизанске одреде. У прогласу са потписом „Народноослободилачки одбор за Тимочку крајину“, издатом почетком 1942. године, каже се: „У неједнакој борби . . . највише жртава дала је наша омладина . . . Недићевом мобилизацијом „за обнову Србије“ треба да се дотуче оно што фашистичким господарима није пошло за руком . . . Какву ће одлуку донети потомци Хајдук Вељка? . . . Омладино . . . Теби је место у редовима партизана. . .!“.

Почетком 1942. године партизани се обраћају народу Тимочке крајине, пре свега сељацима који су били најтеже погођени пљачком пољопривредних производа:

„Немачки фашистички разбојници и његове слуге Недић, Љотић и Пећанац спремају се да вас сасвим опљачкају одузимањем стоке, жита и кукуруза . . .“

Они траже недељно из сваког села по неколико говеди, без обзира што би за кратко време наша села остала без стоке а тиме и без хлеба . . .

Браћо сељаци Тимочани и Крајинци! Останите верни херојској борби српског народа. Не дајте своју стоку и храиу окупатору и његовим псима! Ујединимо се без обзира на политичке партије у моћни, јединствени народноослободилачки фронт, да заједно са партизанским одредима, заједно са осталим народима Југославије, уз помоћ Совјетског Савеза, Енглеза и осталих савезника, извојујемо већ блиску победу над крвавим фашистичким разбојницима и његовим слугама“.

Упоредо са крајем фебруара 1942, сељацима упућује позив у нове борбе:

„Другови и браћо сељаци . . . Данас када је . . . Хитлеру и његовим слугама из часа у час све мање војника јер их на источном фронту братска руска Црвена Армија немилосрдно истребљује и гони на повлачење . . . он тражи помоћ од својих верних слуга у окупираним земљама. Тако се и он код нас у Србији обратио Недићу, Љотићу и Пећанцу и њиховим помоћницима . . . Почела је хајка на слободољубиви српски народ како би га било

на који начин преварили и натерали да гине за њихове разбојничке интересе . . .

Друже и брате сељаче. Ти си чуо и знаш да се ево годину дана у шуми боре најбољи синови српског народа. Они су се до данас јуначки борили и са успехом наносили бројнијем непријатељу осетне губитке. У тим борбама они су дали и драгоцене жртве — своје најбоље другове, а те жртве нису слабиле већ су из дана у дан јачале њихове редове, јер су њима прилазили најпоштенији и најборбенији синови народа. Будите спремни да на позив својих најбољих синова, српских партизана, пођете сви као један, у последњи и одлучни бој!".

Настојало се обавестити народ о партизанским акцијама у свим крајевима Југославије (крајем априла 1942):

„ . . . Исто тако како пропадају Хитлерове банде на источном бојишту, растурају се и смањују плаћеничке банде по окупираним крајевима Југославије. Партизанске борбе у целој Србији узимају све више маха. Већи део Херцеговине, Босне и Црне Горе налази се у рукама народа. Окупаторске и плаћеничке групе држе се још по градовима које су непријатељи заузели . . . 25. априла партизански одреди Тимочке крајине упутили су писмо командантима четничких одреда да предају оружје и да се врате кућама. Позиву се одазвало око 120 четника. Тако да је од преко 200, колико их је било у Књажевцу, сада остало свега 80 . . . ".
Следи потпис — „Партизански одред Тимочке крајине".

Фебруара 1942. партизани се обраћају омладини:

„ . . . Какву ће одлуку донети потомци Карађерђа, Танаска Рајића, Хајдук Вељка и других народних великана, пита се сваки поштени Србин?

Омладино, у тебе су упрте очи целога света! Да ли за тебе постоји други пут од пута борбе за ослобођење и националну независност иашег народа. Не, теби је место у редовима партизана, који се већ боре широм земље, и који својом борбом пишу светле странице наше историје. Дошао је час, омладино, да одужиш свој дуг пред народом, дошао је дан да устанеш листом против окупатора и њихових слуга . . . ".

Ови и други леци, значајне поруке једног времена, умножавани у стотине и хиљаде примерака, били су у данима бесомучне непријатељске пропаганде, уз живу реч активиста НОП-а, прилог очувању борбеног духа у народу на који су се ослањали партизански одреди.

Титова писма из Босне

У време напора партијске организације у Тимочној крајини да у знатно отежаним условима одржи борбени дух у народу и ударну снагу својих знатно смањених партизанских јединица, долази до познатих Титових писама из Босне, припремљених у Чевљановићима, затим у ослобођеној Фочи, а упућених јануара 1942. Покрајинском комитету КПЈ за Србију. У тим документи-

ма реч је о задацима органа НОП-а на ширем подручју источне Србије (мисли се и на југ), али и у Тимочкој крајини.

У Титовом писму упућеним 8. јануара 1942. из Чевљановића у Босни Главном штабу народноослободилачких партизанских одреда за Србију стоји између осталог (реч је о груписању партизанских снага у целој Србији):

„У источној Србији треба обавезно формирати три оперативна подручја — руководства: Прво, почевши са сјевера до планине Ртањ, обухватајући моравску и тимочку долину. Друго, од Ртња до Суве планине, обухватајући долину Нишаве и котлине Књажевац и Соко бања. Треће, од Суве планине до ријеке Пчиње. За све ове три групе може се одредити једно оперативно руководство које би било негде у околини Ртња . . .

Ако за сада у појединим наведеним теренским областима не постоје одреди, ви морате тамо пребацити поједине групе с осталих сектора. Око тих група, које представљају језгро, формираће се наши нови партизански одреди . . .

Ви видите да морате посветити велику пажњу источној Србији и предјелу Копаоника. Тамо се обавезно морају формирати и образовати партизански одреди”.

У овом писму се наводе и задаци за све партизанске снаге у Србији (па и за источну Србију):

„Наведени одреди и групе добијају директиве за рад за један дужи период; с тим групама немогуће је брзо општити, због тешког терена и спорог одржавања веза. Због тога се оставља старјешинама тих формација пуна иницијатива за рад. Сусједне формације морају међусобно одржавати чврсту везу. Општи задаци свих ових одреда и група јесу: 1. Темељито рушење свих комуникација и телеграфско-телефонских веза . . . 2. На свим путевима постављати засједе наносећи непријатељу губитке . . . 3. Дочекивати и сузбијати непријатељске казнене експедиције. 4. У географским областима скидати везе између вароши . . . 5. Чишћење терена од четника и сузбијање њихове пропаганде. 6. Ликвидација петоколонаша, шпијуна . . . 7. Развити јаку пропаганду, нарочито у заосталим крајевима . . . Приређивати културне приредбе . . . 8. Спречавати пљачке, отимачине и ко се у овом ухвати јавно га стрељати. 9. У извршавању ових задатака одреди се морају потпомагати. . . 10. При извршењу свих ових задатака увијек се старати да наметнемо непријатељу борбу тамо где ми желимо . . .”.

У писму које је Тито упутио јануара 1942. године (опет из Чевљановића у Босни) Окружном комитету и инструктору ПК КПЈ за Србију Милошу Минићу, у коме се дају детаљна упутства и материјал за партијска руководства у Србији, истиче се: „. . . Уколико успоставите везу с Београдом и пошаљете овај материјал, ставите им у задатак да исти пошаљу у источну Србију”.

А у писму из Фоче од 27. јануара 1942. упућеном секретару ПК КПЈ за Србију Благоју Нешковићу, као одговор на Нешковићев извештај од 9. јануара 1942. о ситуацији у Србији — Тито између осталог пише:

„У пези са сзе већом активношћу наших партијских организација и партизанских одреда у источној Србији, окупатор и његове слуге били су принуђени да потраже новог савезника за гушење народпоослободилачког устанка нашег народа. . ." (реч је о окупацији источне и југоисточне Србије од стране бугарског окупационог корпуса са три дивизије). И даље: „Сада више него икада радити на учвршћивању и проширивању партизанских одреда у источној Србији. У борби против непријатеља скупити све што је спремно да се бори. Од села до села, од града до града ићи и позивати на оружје објашњавајући наш став и циљ борбе. Извлачити раднике из градова и упућивати их у партизанске одреде. Тиме не само да ће се појачати одреди, него ће и радници бити заштићени од масовних покоља и концентрационих логора. Мобилисати све родољубе спремне да узму учешћа у народноослободилачкој борби. С конкретним чињеницама раскринкавати све противнародне елементе и издајнике ослободилачке борбе . . . Повезати се са бугарским војницима и позвати их да престану бити оружје у рукама реакционарне бугарске владе . . . Појачати и политички осамосталити Секретаријат ПК за источну Србију . . .; осим тога нарочита пажња мора се посветити јачању партијских организација и партизанских одреда у Тимочној крајини. Радити на што бржем подизању на устанак народа тога краја и читавог зајечарског окружја. Народ тога краја треба подејетити на његову славну борбену прошлост, која ни овога пута не смије бити засјењена . . .".

Везе са Покрајинским поверенством за југ Србије (образованим у јануару 1942) ојачане су, после извесног прекида због снежних наноса. Секретар тог поверенства Василије Буха, у неколико махова долази на терен Тимока. Он, извештавајући 21. фебруара 1942. Покрајински комитет КПЈ за Србију, између осталог јавља^ „ . . . Расположење је на страни партизана. Ми ћемо овде са Бобијем и осталим друговима предузети све мере да се развије и размаше већа активност, кроз акције и прибирање свих борбених снага за ослободилачку борбу". У писму од 28. фебруара 1942. године секретар Покрајинског поверенства пише ПК-у: „Изгледи су да ће они изнапредовати у сваком погледу . . . Народ све више спомиње партизана и говори да ће им се на пролеће придружити".